

УДК 159: 343.915

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри управління та роботи з персоналом Національної академії внутрішніх справ;

Лигун Н. В., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри управління та роботи з персоналом Національної академії внутрішніх справ

УТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

Розкрито психологічні детермінанти втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Здійснено аналіз сучасного стану злочинності неповнолітніх в Україні. Розглянуто причини втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Зазначено, що зміни, які відбуваються в кримінальному середовищі, зумовлюють потребу в удосконаленні профілактичних заходів із недопущення втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Ключові слова: злочин; злочинна діяльність; психологічні детермінанти; підлітковий вік; особистість неповнолітнього; профілактика.

В умовах реформування української державності, створення нових галузей законодавства, якими регульовано відносини в різних сферах життя суспільства, змін і вдосконалення структури органів державної влади та місцевого самоврядування набувають особливої актуальності проблеми профілактики правопорушень серед населення. Адже, незважаючи на вжиті заходи, кримінальна ситуація в Україні впродовж декількох останніх років залишається складною. Злочинність стає одним із головних факторів дестабілізації, масштаби якої становлять реальну загрозу процесу утвердження державності, успішному здійсненню соціально-економічних реформ.

На сьогодні відбувається інтенсивна криміналізація неповнолітніх. Злочинність підлітків є комплексною проблемою (кримінологічною, соціальною, психологічною, педагогічною), пов'язаною із формуванням життєвої позиції молодих громадян України. Адже злочинна, протиправна поведінка неповнолітніх має тенденцію до певних негативних змін, набуваючи більш активних проявів агресії, зухвалості, жорсткості та цинізму.

У середовищі неповнолітніх поширюються нові види правопорушень і злочинів, що раніше були притаманні лише дорослим. До таких, зокрема, належать: незаконне придбання, перевезення й торгівля наркотиками, контрабанда тощо. Так, питома вага злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участі, за дев'ять місяців 2012 року в Україні становила 5,1 % [1]. Непоодинокими є також факти контрабанди за участі неповнолітніх (залучення дорослими неповнолітніх до вчинення злочинів, протиправної поведінки). Головні причини вчинення таких злочинів пов'язані з характеристиками найближчого їх оточення, тобто мікросередовища, у якому зростає, формується та виховується підліток [2].

Розгляду проблеми правопорушень серед неповнолітніх, а саме її кримінологічних, психологічних, соціальних, педагогічних чинників, приділено значну увагу в наукових доробках учених. Так, зокрема, у працях юристів і психологів визначено науково-теоретичні засади дослідження делінквентної поведінки неповнолітніх (Ю. М. Антонян, І. П. Васильківська, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, С. М. Корецький, В. М. Кудрявцев, І. П. Лановенко, А. Й. Міллер, Г. М. Міньковський, П. П. Михайленко, П. П. Пастухов та ін.); соціально-психологічні чинники виникнення протиправної поведінки неповнолітніх (В. О. Татенко, Т. П. Малихіна, В. С. Медведєв, В. М. Оржеховська й ін.); шляхи і засоби запобігання правопорушенням (О. Д. Дідик, І. Д. Зверєва, А. Й. Капська, В. М. Синьов); питання психологічної діагностики схильності до девіантної та делінквентної поведінки, а також психологічної корекції делінквентності (Р. М. Благуга, О. П. Лящ, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, Л. І. Мороз, С. А. Тарарухін, С. І. Яковенко й інші дослідники). Водночас, незважаючи на широкий тематичний спектр наукових досліджень, проблема профілактики правопорушень неповнолітніх, маючи міжгалузевий характер, залишається актуальною, чим зумовлена необхідність

подальших наукових пошуків. З огляду на це, звернемо увагу на принциповість зазначених питань у з'ясуванні психологічних детермінант утягнення неповнолітніх у свідому протиправну діяльність, що й становитиме мету статті.

Поняття злочинності неповнолітніх пов'язане із сукупністю діянь, учинених особами, які не досягли повноліття, тобто віком від 14 до 18 років. У кримінологічному аспекті цей період розмежовується на три вікові групи: 14–15, 15–16 і 17–18 років. Водночас на злочинність неповнолітніх впливає вчинення суспільно небезпечних діянь підлітками молодшого віку (10–13 років), а також учинення злочинів юнаками (18–21 і 22–25 років). Як відомо, протиправна поведінка (правопорушення, неправомірні дії) є однією з форм антисоціальної поведінки, спрямованої проти інтересів суспільства загалом чи особистих інтересів громадян [3–6]. Такі дії порушують усталений у країні правопорядок.

Протиправна поведінка неповнолітніх залежно від кваліфікуючих ознак та суспільної небезпеки може набувати ознак складу злочину. Злочин – це протиправний, винний, карний, суспільно небезпечний вплив, що посягає на охоронювані законом суспільні відносини та завдає істотної шкоди. Злочини кваліфікуються за нормами кримінального права.

Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством, кожен факт участі неповнолітнього в учиненні злочину спільно з дорослим вимагає з'ясування можливості щодо виділення справи про неповнолітнього в окреме провадження в стадії досудового слідства (ст. 26 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України) [7]. З огляду на таку позицію законодавця, можна констатувати необхідність акцентування уваги на детермінантах утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, що здійснюється як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність – вид активної діяльності кримінально орієнтованих осіб, що умисно спрямована на формування в підлітків злочинних переконань, навичок, злочинного наміру й зрештою має на меті втягнення не в один конкретний злочин, а в злочинну діяльність загалом спочатку

як співвиконавця, а в подальшому – як особи, у якої формуються самостійні умисли щодо вчинення певних злочинних діянь.

Варто зауважити, що головне завдання з формування в підлітка свідомого бажання займатися протиправною діяльністю полягає в деформуванні його правосвідомості, формуванні позитивного ставлення до припустимості порушень кримінально-правової чи іншої правової заборони. Загальновідомо, що зміст психології особистості (бажання, уподобання, прагнення, мотиви поведінки, установки, моральні норми) не є безпосередньо залежним від умов її мешкання, а формується під впливом психології мікрогрупи, яка є найближчим середовищем.

З огляду на це, наведемо та обґрунтуємо аргументи щодо втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Підвищена конформність, схильність до сприйняття сугестивних впливів. Особа в підлітковому віці характеризується підвищеною конформністю, схильністю до сугестивних впливів, унаслідок чого є надзвичайно вразливою, не захищеною від негативного впливу навколишнього середовища.

До вікових особливостей розвитку особистості, що сприяють розвитку зазначених якостей, варто віднести:

протиріччя підліткового віку, викликане перебуванням підлітка між дитинством та дорослістю (вже не дитина – водночас ще не дорослий), прагнення набути статусу самостійної людини, часто не обираючи засобів;

емоційну нестійкість, часті коливання настрою, схильність до поспішного прийняття рішень;

пошук шляхів самоствердження;

інтенсивне рефлексування щодо себе, інших, суспільства, критичне ставлення, передусім, до оточуючих, що породжує певне відчуження від важливих малих соціальних груп (родини, однокласників, друзів тощо);

змінення (руйнування) стосунків підлітка з близькими людьми;

внесення змін (іноді кардинальних) до шкали цінностей тощо.

Наведені особливості підліткового віку перетворюють особистість неповнолітнього на занадто конфліктну, непередбачувану, таку, що за певних обставин (нерозуміння, відсутність підтримки, сприятливих умов проживання вдома,

перебування в школі тощо) не набуває усвідомлення дорослості, а дедалі більше набуває відчуття вікової неповноцінності.

Потрапляючи в середовище, що виявляє розуміння й підтримку, а також позитивно сприймає ті якості неповнолітнього, що можуть викликати негативну реакцію суспільства, несформована особистість набуває підвищеної конформності та легко піддається сугестії. Результат такого впливу середовища залежить від його соціальної чи асоціальної спрямованості. Унаслідок неусвідомленої піддатливості неповнолітнього до впливу інших осіб він навіть не помічає, як змінюються його власні установки, а зрештою – поведінка. Зазначені процеси відбуваються ніби самі по собі.

Наявність відхилень у психічному розвитку деяких підлітків, їх педагогічна занедбаність, що, з огляду на вікові особливості, сприяють прискоренню процесів утягнення в злочинну діяльність. Загальновідомим є той факт, що нервово-психічні захворювання, будь-які відставання від нормальних показників у розвитку ускладнюють соціальну адаптацію неповнолітніх, певним чином ізолюють їх від кола благополучних однолітків, полегшуючи сугестивний вплив асоціального середовища.

Особливо сприяють «вербуванню» до кримінального середовища такі характеристики неповнолітніх осіб:

наявність візуальних ознак черепно-мозкових травм (наприклад, шрамів);

яскраво виражені нервово-патологічні риси та патохарактерологічні реакції, що виявляються в непомірній крикливості, плаксивості, підвищеній образливості, вередливості, афективності, дратівливості, постійній стурбованості, порушенні сну, мовлення тощо;

захворювання на алкоголізм, наркоманію й ін.;

фізичний інфантилізм (млявість, швидка втомлюваність, знижена працездатність тощо);

явне відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду;

недостатній рівень інтелектуального розвитку, що спричиняє труднощі в спілкуванні з однолітками, засвоєнні необхідної інформації та соціального досвіду.

За соціологічними даними, у 12 % неповнолітніх злочинців наявна психопатія, у 50 % – акцентуації характеру (60 % – нестійкого типу; 20 % – гіпертимного типу), що призводить до ускладнення самоконтролю, поведінкової нестійкості [8].

Загалом затримку психічного розвитку, психічні відхилення особистості неповнолітнього слід уважати вродженими факторами, що полягають у:

- складності осмислення нової інформації;
- обмеженому запасі знань;
- конкретності й примітивізмі суджень;
- порушенні критичного ставлення до навколишнього світу та його проявів;
- слабких прогностичних здібностей тощо.

У цьому віці переважає схильність до групової діяльності, групових форм відпочинку. Самотність у підлітковому віці сприймається як відторгнення суспільством, форма вираження особистої образи на навколишнє середовище. Превалює бажання знайти своє коло спілкування, визнання, схвалення, що є вкрай важливим для подальшого формування особистості. Використовуючи зазначені передумови для втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, дорослі особи кримінальної спрямованості добре розуміються на груповій психології підлітків.

Для неповнолітніх правопорушників характерним є вчинення злочинів саме в групі, оскільки більшість із них є технічно й морально складними для підлітка. Неповнолітні, перебуваючи в асоціальній групі, заручаються її підтримкою, упевненіше почуваються, легше погоджуються на виконання найбільш жорстоких та зухвалих дій. Емоційний вакуум, що виник у сім'ї та школі, заповнюється стосунками в неформальній групі однолітків, у якій лідирують особи старшого віку, які демонструють власну фізичну силу, кримінальний інтелект, упевненість, поступово набуваючи в середовищі підлітків беззаперечного авторитету.

У підлітковому віці суттєво активізуються потреби, що вимагають певних матеріальних затрат. Проте швидко реалізувати такі бажання часто неможливо, адже є низка об'єктивних та суб'єктивних причин: статки сім'ї, законні джерела надходження матеріальних благ не завжди є привабливими для неповнолітнього (наприклад, «брудна»

робота у вільний від навчання час), вікові обмеження щодо працевлаштування, безробіття тощо.

Проведені дослідження засвідчили, що матеріальні труднощі є однією з найпоширеніших причин учинення злочинів неповнолітніми [8]. Ураховуючи особливості підліткового віку та скориставшись узагальненою інформацією, особа кримінальної спрямованості може вдало зіграти роль «доброго друга чи товариша», який надає підлітку можливість швидко виправити його скрутне матеріальне становище.

Підліткове середовище постає єдиним джерелом (резервом) підтримання (поширення) дорослої злочинності, оскільки добре відомою є пропорційна залежність рівня рецидивних злочинів від віку, коли був учинений перший злочин. Кримінологічні дослідження свідчать про певну закономірність: чим раніше людина обирає злочинний шлях, тим довшим і небезпечнішим він є, а особа – менш виправною [9]. У літературі юридичного спрямування містяться численні дані вибіркового досліджень, згідно з якими більше ніж кожен третій злочин, учинений неповнолітнім, – наслідок утягнення його в злочинну діяльність дорослими [10].

З огляду на показники практики кримінального судочинства [11], можна стверджувати, що втягнення неповнолітніх у протиправну (злочинну) діяльність найчастіше набуває таких форм:

неконкретизоване втягнення, коли дії дорослої особи пропагують злочинний спосіб життя, відбувається вербування нових прихильників злочинного світу, що забезпечує свідоме поповнення злочинних лав, формування в неповнолітнього самостійного умислу вчинити певне діяння;

конкретизоване втягнення, що полягає в примушуванні (схилянні) підлітка до участі в замисленому дорослим злочині як співвиконавця чи посібника внаслідок правової некомпетентності, необізнаності, недосвідченості неповнолітнього, що не дає змоги йому сповна оцінити всю небезпечність таких дій. Тобто такий правопорушник належить до типу випадкових, а його дії суперечать загальній спрямованості його особистості.

Натомість головні вимоги до правомірної поведінки громадянина передбачають:

знання основних законів;

упевненість у необхідності правомірної поведінки;
бажання та вміння поводитися правомірно за будь-яких обставин;

стійкість щодо впливу кримінальних суб'єктів, які мають на меті залучення до неправомірної (злочинної) діяльності, тощо.

Правова обізнаність – достатній обсяг правових знань, необхідних для бездоганного правового регулювання своїх вчинків, відносин, прийняття повсякденно-побутових і професійних рішень. У разі втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність підліток виступає як законослухняна особа. Водночас, з огляду на правову необізнаність, що споріднює законослухняного підлітка із законослухняним, останній має певні відмінності, що передусім полягають у віктимності його поведінки.

Віктимність – об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або залишена в потенції) здатність, схильність стати в певних обставинах жертвою злочину. На думку деяких дослідників [12], переживання підліткової кризи дисгармонують особистість, роблячи її більш сенситивною, хиткою, віктимною, що може спровокувати втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність.

Отже, психологічними рисами, за якими вирізняють таких потерпілих, на нашу думку, можуть бути:

- підвищена сугестивність;
- пасивність;
- підпорядкованість;
- психологічна інфантильність;
- нездатність адекватно орієнтуватися в новій ситуації;
- загальмованість реакцій за наявності стресового стану;
- невміння належно прогнозувати розвиток подій, зокрема пов'язаних із власною поведінкою, тощо.

Так, високий показник за фактором віктимності характеризує підлітків як слухняних, залежних, не здатних відстояти власну точку зору, висловити непокору, незгоду. У повсякденному житті вони є покірними, тихими, боязливими.

Тим часом до вроджених особливостей, що створюють підґрунтя для віктимної поведінки, слід віднести:

- високу чутливість;
- високий рівень нейротизму;

гостре реагування на погрози;
високий показник за факторами тривожності й фрустрованості;

низький рівень емоційної стійкості, що дезорганізувальним чином позначається на адекватності поведінки і є особливістю психічної дезадаптації.

Отже, у підлітковому віці важливою залишається не стільки можливість самостійно розпоряджатися собою як така, скільки визнання навколишніми дорослими цієї можливості. З іншого боку, підлітки продовжують очікувати від дорослих допомоги й захисту, сліпо довіряють їм, наслідують їх поведінку як зразкову та правильну.

Таким чином, психологічними детермінантами втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є підвищена конформність, схильність до сприйняття сугестивних впливів, емоційна нестійкість, інтенсивне рефлексування щодо себе; наявність відхилень у психічному розвитку деяких підлітків, їх педагогічної занедбаності; надмірна схильність до групової діяльності, групових форм відпочинку (підпорядкованість), невміння належною мірою прогнозувати розвиток подій, зокрема пов'язаних із власною поведінкою; підвищена сугестивність; пасивність; психологічна інфантильність; нездатність адекватно орієнтуватися в новій ситуації; загальмованість реакцій за наявності стресового стану тощо. Обізнаність працівників органів внутрішніх справ, соціальних педагогів, психологів, учителів щодо психологічних детермінант утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дасть можливість підвищити ефективність профілактичних заходів щодо злочинної діяльності зазначеної категорії громадян.

Список використаних джерел

1. Стан та структура злочинності в Україні (2012 рік – 9 місяців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/788120>.
2. Судова практика в справах про злочини неповнолітніх і притягнення їх до злочинної діяльності // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 18–22.

3. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений / И. Анденес ; [под ред. Б. С. Никифорова] ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1979. – 264 с.
4. Анцыферова Л. И. Эпигенетическая концепция развития личности Эрика Г. Эриксона / Л. И. Анцыферова // Принцип развития в психологии / [отв. ред. Л. И. Анцыферова]. – М. : Наука, 1978. – С. 212–242.
5. Белкин А. С. Отклонения в поведении школьников : [учеб. пособие] / А. С. Белкин. – Свердловск : Изд-во Свердл. гос. пед. ун-та, 1973. – 137 с.
6. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества : [учеб. пособие] / Д. Б. Богоявленская. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 176 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Офіц. вид. – К. : Паливода А. В., 2012. – 382 с.
8. Шанскова Т. І. Аналіз причин правопорушень неповнолітніх як підгрунття соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо профілактики злочинності / Т. І. Шанскова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2006. – № 30. – С. 50–53.
9. Иванов Ю. Ф. Криминологія : [навч. посіб.] / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – К. : Паливода А. В., 2006. – 264 с.
10. Бахин В. П. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980–2002 гг.) / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. – К. : Основа, 2002. – 458 с.
11. Карпов Н. С. Криминалистическое изучение преступной деятельности, средств и методов борьбы с ней (данные эмпирических исследований) / Н. С. Карпов. – К. : Изд-во Нац. акад. внутр. дел Украины, 2004. – 218 с.
12. Александров Ю. В. Криминологія : [курс лекцій] / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.